

Magyar Képzőművészeti Egyetem

Doktori Iskola

Kovács Petronella

Bőrrel borított, fémdíszítményekkel ékesített 18. századi erdélyi ládák történeti és készítés-technikai kutatása, összehasonlító anyagvizsgálatuk és konzerválásuk lehetőségei

DLA disszertáció tézisei

2007.

A disszertációmban összefoglalt, a 18. századi bőrrel borított erdélyi ládákkal kapcsolatos kutatásaimat K. Csilléry Klára biztatására kezdtem el. Ő hívta fel a figyelmemet egy diplomamunka restaurálása során, melynek témavezetője voltam, Balogh Jolán „Kolozsvári reneszánsz láda 1776-ból” c. cikkére. Ez a tanulmány valamint Vadászi Erzsébet, és K. Csilléry Klára három hasonló tárgyról megjelent közlései és a Tarisznyás Márton által közzétett, a Bocsánczy család kelengyeladójaként nyilvántartott, bőrrel borított, fémdíszítményekkel ékesített, 18. századi láda – Bakayné Perjés Judittal közösen történt – restaurálása, jelentették az alapját a kutatásomnak.

Balogh Jolán az 1957-ben általa publikált, egykor a Pákei család tulajdonában volt darabot „a maga nemében egyedülálló remek”-nek tartotta. Ezzel szemben a fenti, további három láda ismeretében feltételeztem, hogy nem egyedi példányról van szó, ezért munkám céljául tűztem ki hasonló ládák felkutatását, mind szakirodalmi szinten, mind tárgyi valóságukban.

Az általam átnézett magyar és idegen nyelvű szakirodalomban mindössze két, fémlemezekből kivágott virágmotívumokkal díszített ládáról találtam közlést. Az egyikről a zágrábi Iparművészeti Múzeum barokk kori tárgyi emlékeit ismertető könyvben (Kružić Uchytíl, V.: Barokni namještaj. Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1985) még, mint spanyol darabról, majd a múzeum rejtett kincseit bemutató kiállítás katalógusában (Hidden Treasure of the Museum of Arts and Crafts, Zagreb. Museum of Arts and Crafts, Zagreb, 2006.) mint feltételezhetően Erdélyből származó darabról tesznek említést. A másik egykori létét csak egy Orbán Balázs által készített, „Régi rezes láda” feliratú felvétel őrzi, lelő- és őrzési helye egyaránt ismeretlen. (Orbán Balázs: Székelyföld képekben. Kriterion, Bukarest, 1971.)

A múzeumokban végzett kutatásom több eredménnyel járt, további nyolc darabra bukkantam magyarországi és erdélyi múzeumok valamint egyházi gyűjtemények raktáraiban illetve egy magángyűjteményben. Ezek közül egy-egy darabot őriz a Néprajzi Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum, a szamosújvári Örmény plébániatemplom, a Vajdahunyadi Vármúzeum, egy marosvásárhelyi magángyűjtő (ez utóbbit a disszertáció megírása után megvásárolta a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum), a Bocsánczy lánán túl egy a gyergyószentmiklósi Tarisznyás Márton Múzeumban, kettő pedig a Bruckenthal Múzeum gyűjteményében található.

A fellelt darabok száma bizonyítja feltevésemet, hogy a Balogh Jolán féle, ún. Pákei láda nem egyedül álló darab.

Kutatásom másik célja a ládák díszítésmódjának, készítési helyüknek, funkciójuknak, valamint egykori tulajdonosaik nemzetiség szerinti hovatartozásának és társadalmi státusának vizsgálata volt.

A leltári kartonokon a ládák feltételezett (eredeti?) származási helyeként - egy tárgy kivételével melyet lengyel eredetűnek tartanak – erdélyi vagy partiumi városnév szerepel. Az eddig ismertté vált 15 láda közül 11-en van évszám, ha ezeket elfogadjuk – ahogy Balogh Jolán tette – előállításuk dátumának, akkor 1762 és 1790 között készültek. Vagyis, a jelek szerint, aránylag szűk régióban, rövid idő alatt állították elő őket, ami, ennyi darab esetében már csak extrém esetben tekinthető véletlennek.

Annak bizonyítására, hogy a vizsgált ládák külön csoportot képeznek az európai bőrrel bevont ládák között, és a feltételezett erdélyi eredet alátámasztása céljából fémrátéteiket összehasonlítottam a szakirodalomban közzétett 18. századi nyugat-európai, bőrrel borított ládák fémdíszítményeivel és megállapítottam, hogy azoktól nemcsak motívumaikban térnek el - mint azt Balogh Jolán az általa publikált darab kapcsán kifejtette – hanem díszítményeik készítményében is. Míg a spanyol, francia és angol darabokra túlnyomórészt a motívumok szögekkel való kialakítása jellemző, melyre magyar nyelvterületről is ismerünk példákat, a német, osztrák, és itáliai ládákon pedig elsősorban vésett fémpántokat alkalmaztak, addig a kutatás témáját képező ládák fém rátétdíszzeit sárgaréz vagy ónozott vaslemezekből vágták ki. Ennek alapján tartható az a feltételezés, hogy a vizsgált darabok készítési helye Erdély. Sajátos díszítési módjuk rendkívüli hasonlósága valamint annak alapján, hogy a rajtuk lévő évszámok szerint az 1762 és 1790 közötti rövid idő, 28 év során készültek, pedig talán még az sem nem kizárt, hogy egy műhely termékei.

Ennek némileg ellentmondani látszik, hogy fémapplikációik hasonló megmunkálási módja mellett a Balogh Jolán által publikálttal együtt 5 ládán csak virágmotívumok, míg 6 darabon ezek mellett kétfejű sas motívum és monogram, kettőn pedig monogram és két vagy egy korona található. Tehát a ládák a díszítőmotívumaik alapján két csoportra oszthatók. Ez nem zárja ki az egy műhelyből való származás lehetőségét, hiszen készülhettek a megrendelők sajátos igényeit figyelembe véve, azonban felveti azt a lehetőséget is, hogy több hasonló portékát előállító műhely működött Erdélyben. E feltételezések bizonyítása további kutatást igényel.

Közismert, hogy a 18. században a kétfejű sast többféle tárgytypuson jelentés nélküli díszítőelemként alkalmazták, azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy esetünkben a kétfejű sasos ládák közül egy örmény egyházi tulajdonban van, a többségük pedig a leltári kartonokon szereplő adatok szerint – feltételezhetően örmény származású személytől került gyűjteménybe.

A mestermunkámként restaurált láda egyik utolsó tulajdonosa, az örmény származású Dr. Lászlóffy Mihály egy, a családjának szánt írásában – a Szongott Kristóf: Szamosújvár. A magyar-örmény metropolisz írásban és képekben (Szamosújvár, 1893) c. művében olvasottakra hivatkozva úgy tartotta, hogy a tárgyon lévő kétfejű sas az örmények ősi címerállatát jelképezi.

Felmerült tehát a kérdés, hogy a kétfejű sas a vizsgált ládákon egyszerű díszítőmotívum vagy örmény szimbólumként jelenik meg. Feltételezésem szerint egyik sem.

Véleményem szerint, melyet az 1600-as évek végétől Erdélybe betelepülő örmények a 18. század közepétől ott betöltött szerepére alapozok, valamint, hogy e motívum a ládákon hangsúlyos szerepet kap, ez esetben a kétfejű sas az erdélyi örmények a Habsburg házzal szembeni lojalitásának, vagy kapcsolatának, de akár az Erdélyi fejedelemséghez való tartozásuknak kifejezése, vagy mindkettő. Köztudott ugyanis, hogy az önálló nemzetiségnek akkoriban nem tekintett örménység a ládák készítésének korában, a 18. század második felében nyert el több privilégiumot és a legtöbb család ekkor szerezte nemesi címét, illetve tagjaik ekkor kaptak hivatalokat a bécsi erdélyi kancellárián vagy az erdélyi guberniumban.

A hovatarozás eképpen való kifejezése nem egyedülálló, ha figyelembe vesszük, hogy írásos és tárgyi bizonyítékai vannak annak, hogy az angol királyi udvar hivatalnokai számára az udvari kofferkészítő koronával és monogrammal díszített útiládákat szállított. Ha távoli is e példa, megemlítése talán nem érdektelen, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a 18. század végén Magyarországról és Erdélyből egyaránt számosan megfordultak Britanniában.

A vizsgált ládák közül kettőt úti-, egyet céh-, egyet diplomata-, kettőt pedig kelengyeládként tartanak nyilván. Ez utóbbiak szintén örmény tulajdonban voltak, s családi hagyományon alapul az a feltételezés, hogy ilyen célból készültek. Az egyik, a Bocsánczy család kelengyeládjaként nyilvántartott gyergyószentmiklósi darab esetében sem a ládán lévő évszám és monogram alapján végzett anyakönyvi, sem a szakirodalmi családfakutatás során nem sikerült bizonyítékot találnom az adott évben történt házasságkötésre.

Véleményem szerint a mestermunkaként restaurált, ún. Issekutz Rebeka kelengyeládjája sem készülhetett az ő számára, mivel Issekutz Rebeka 1831-ben kötött házasságot, míg a tárgy előállításának ideje, díszítőmotívumai, valamint a belsejét bélelő nyomott mintás textil alapján az 1762-1790 közötti időből származó ládák közé sorolható.

Mindezek alapján azt a következtetést vontam le, hogy a hagyomány szerint kelengyeládnak tartott darabok a többihez hasonlóan útiládnak készültek és a családban öröklődve másod, vagy harmadlagos használatuk történt kelengyeládként.

Az eredeti, útiláda funkciót erősítik meg a ládák három oldalán a tetőről lelógó porfogó fülek, illetve ezek maradványai, továbbá a fedél és a ládatest összezáródó részeinek – a pontos illeszkedést biztosító - falcos kialakítása, mindezek a portól való védelmet szolgálták.

Az eddig ismertetteken kívül célul tűztem ki a ládák készítés-technikai és anyagvizsgálatait, valamint azok eredményeinek összehasonlítását valamely közel egykorú írott forrással.

Választásom a hazai munkákban kevésbé idézett Johann Georg Krünitz: Oekonomische Encyklopädie oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft, in alfabetischer Ordnung című munkájára esett, mert bár a közismertebb Diderot enciklopédia is bemutat egy ládakészítő műhelyt, Krünitz sokkal több figyelmet fordít az útiládák készítésére. Ugyanígy bővebben tárgyalja a vas és rézlemezek, szögek, textilek, tapéták, ragasztóanyagok előállításának módját is.

Organoleptikus úton végzett megfigyeléseim valamint a ládákat felépítő anyagokból vett minták mikroszkópos, a fémek esetében energiadiszperzív elemanalízissel végzett műszeres vizsgálatainak eredményei alapján megállapítottam, hogy a ládák

lucfenyőből készültek és fémapplikációik alapanyaga alapján három csoportra oszthatók: csak ónozott vas, csak sárgaréz, valamint ónozott vas és sárgaréz rátétekkel egyaránt díszítettek.

A legtöbb láda külső borítása borjú-, egyeseké fiatal marha vagy marhabőr, míg a szamosújvári ládát juh és kecskebőrrel borították. A bőrök növényi cserzésűek, kivéve a Néprajzi Múzeumban őrzött kocsiládát, melyet timsós cserzésű szőrös bőrrel fedtek be.

A bélelő textilek alapanyaga len. Z sodratú fonalból vászonkötéssel készültek, nyomott mintával díszítettek. Kivéve a Balogh Jolán által publikált ún. Pákei ládát, amelynek bélelő anyaga fehér lenvászon szövet, valamint a már említett, a Bruckenthal Múzeumban őrzött, papírtapétával bélelt 19. századi darabot.

Mindezek alapján megállapítottam, hogy a vizsgált erdélyi ládák készítésének módja – a mintás vászon alkalmazásának kivételével - a Krüinitznél, az útiláda (Reisekoffer) fejezetben leírtakkal nagyrészt megegyezik.

Disszertációmban, táblázatokba foglalva a vizsgált ládák motívumrajzait, a bélelő textilek szövéses technikai adatait és mintáit, a papírborítások mintáit valamint az általam végzett anyagvizsgálatok eredményeit, adatbázist állítottam fel a jövőben esetleg előkerülő hasonló tárgyak összehasonlító vizsgálata céljából.

A készítés-technikai kérdéseken túl a ládákat felépítő anyagok mintáinak természettudományos vizsgálataival azok állapotára kívántam választ kapni, és annak ismeretében konzerválásukra alapvető javaslatot tenni. Az erre vonatkozó eredményeket disszertációmban ismertetem. Fontosnak tartom azonban megemlíteni azokat az előre fel nem vetett kérdéseket, melyek a vizsgálatok során fogalmazódtak meg, és amelyek további kutatásokra inspiráltak.

Az egyik a bőrök állapotának meghatározásával kapcsolatos. A napi restaurátori gyakorlatban alkalmazott módszerekkel (pl. a pH-, a vastartalom és az enyvesedés mérése, stb.) nem kaptam választ a bőrminták és elsősorban a mestermunkaként restaurált láda bőrborításának igen gyenge megtartására, ezért egy, a bőriparban használatos, a restaurálás területén eddig csak külföldön, és ott is csak elvétve alkalmazott vizsgálathoz folyamodtam.

A bőrök lebomlási állapotára vonatkozóan, 12 láda 43 mintáján elvégeztem egy, a bőrök zsugorodási hőmérsékletének megállapításra irányuló vizsgálatosorozatot, mellyel a bőrök állapota sokkal közelítőbben meghatározható, mint a restaurálásban eddig alkalmazott módszerekkel. Méréseim eredményei meghatározók a ládák konzerválási technikájának kialakításához, elsősorban a vizes kezelések és víztartalmú kezelőszerek korlátozása tekintetében.

A vizsgálati módszer, a Magyar Nemzeti Múzeum Műtárgyvédelmi, Módszertani és Képzési Osztályán található eszközökre történt adaptálásával lehetővé vált, hogy a jövőben a zsugorodási hőmérséklet mérése a restaurátor hallgatók számára oktatható legyen, valamint a bőrrestaurálással foglalkozók között szélesebb körben elterjedjen.

A másik előre nem látott kérdés a ládák borításainak felragasztásához használt anyagok vizsgálata során a keményítő és a fehérjék kimutatására alkalmazott mikro-kémiai tesztek kapcsán merült fel.

A restaurátorok attól függően, hogy fa vagy papíralapú műtárgyak ragasztóanyagait kívánják meghatározni, valamilyen előzetes feltételezés alapján végeznek célvizsgálatokat.

Így a farestaurátorok elsősorban az enyv, vagyis fehérje, a papírrestaurátorok pedig keményítő kimutatására törekszenek.

Krunitz szerint az útiládákat bélelő vásznakat csirízzel vagy keményítővel ragasztották fel a faalapra, én azonban szemrevételezés útján megöregedett, kiszáradt enyvnek véltem a ládákról vett ragasztómintákat, ezért mind fehérje, mind keményítőtartalomra megvizsgáltam azokat. Mindkét esetben pozitív eredményt kaptam. Hogyan lehetséges ez, merült fel a kérdés.

A Krunitz által említett csiríz lisztből készül, ami növényi fehérjét, sükért tartalmaz. Ezt, és nemcsak az állati fehérjét, a ninhidrin teszt kimutatja. A szintén gabonatermék keményítő előállításánál a sükért eltávolítják, azonban a 18. században a gyártás technológiája még nem volt alkalmas a sükér teljes kivonására. Ezért az ebből a korból származó keményítőminták fehérje kimutatásra szolgáló mikro-kémiai tesztre is pozitív eredményt adhatnak. A ragasztóanyagot mikroszkóp alatt vizsgálva a mintákban a keményítőszemcsék és az enyv egyaránt felismerhető volt. Ennek alapján megállapítottam, hogy a Krunitznél a papundekli gyártás leírásában említett keményítő és enyv keverékéből készült ragasztóhoz hasonlót használtak a bélelő vászon faalapra rögzítéséhez.

Fentiek alapján át kell gondolni az említett mikro-kémiai tesztek alkalmazását, illetve ajánlatos azt kiegészíteni mikroszkópos vizsgálatokkal.

Végezetül, restaurátori szempontból összegezve a ládák készítés-technikai és a különböző anyagfajták vizsgálati eredményeit, véleményem szerint konzerválásuk/restaurálásuk során a tárgyakat nem szabad vagy csak részlegesen lehet alkotó anyagaikra bontani és azokat külön-külön kezelni, mert fizikai-kémiai állapotuk ezt nem teszi lehetővé, továbbá mert integritásuk megtartása fontos szempontként kell szerepeljen a restaurátori beavatkozások megtervezésénél.